

Sveučilište u Zagrebu
Prirodoslovno-matematički fakultet
Geografski odsjek

Bojan Božić

Razvoj turizma u crikveničkom primorju

Prvostupnički rad

Mentor: prof. dr. sc. Zoran Curić

Ocjena: _____

Potpis: _____

Zagreb, 2018.

Zagreb

11.7.2018

TEMELJNA DOKUMENTACIJSKA KARTICA

Sveučilište u Zagrebu

Prvostupnički rad

Prirodoslovno-matematički fakultet

Geografski odsjek

Razvoj turizma u crikveničkom primorju

Bojan Božić

Izvadak: U radu se analizira razvoj turističkih aktivnosti i djelatnosti u crikveničkom području te njihov utjecaj na transformaciju i raspodjelu prostora. Analiza je podijeljena na dva razvojna ciklusa koja su međusobno odijeljena ratnim razdobljem. Ključna razlika između dva ciklusa nije samo obnova i ponovno uključivanje u turizam uzrokovano ratom, već i promjena u turističkoj potražnji koja je označila potrebu turizma da se prilagodi novim uvjetima temeljenih na razvoju novih oblika turizma. Iz tog razloga, drugo promatrano razdoblje prolazi kroz strukturalne promjene koje se razlikuju od prvog promatranog razdoblja. Zatim, rad se usredotočuje na analizu budućih razvojnih trendova temeljenih na spoznajama turističkih procesa, odnosa, struktura i učinaka iz recentnih razdoblja.

28 stranica, 6 grafičkih priloga, 2 tablica, 12 bibliografskih referenci; izvornik na hrvatskom jeziku

Ključne riječi: Turizam, razvojni ciklus, Crikvenica, razvojni trend

Voditelj: prof. dr. sc. Zoran Curić

Tema prihvaćena: 10. 5. 2018.

Datum obrane: 11. 7. 2018.

Rad je pohranjen u Središnjoj geografskoj knjižnici Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Marulićev trg 19, Zagreb, Hrvatska.

BASIC DOCUMENTATION CARD

University of Zagreb

Undergraduate Thesis

Faculty of Science

Department of Geography

Tourism development in the Crikvenica riviera

Bojan Božić

Abstract: This paper analyses the development of tourism activities in the Crikvenica area and their impact on spatial transformation and distribution. The analysis is divided in two cycles of development that are separated by the period of war. Key difference between two cycles is, not only the new beginning and fresh start of tourism development caused by war, but also the shift that was made inside of a tourist demand. It marked a need of tourism areas to adapt to new situation based on development of new tourism forms. For that reason, second observed cycle of development goes through structural changes that differs from the first cycle. After that, the paper focuses on the analyses of future trends of tourism development based on the comprehension of tourism processes, relations, structures and impacts in the recent period.

28 pages, 6 figures, 2 tables, 12 references; original in Croatian

Keywords: Tourism, cycles of development, Crikvenica, developmental trend

Supervisor: Zoran Curić, PhD, Full Professor

Undergraduate Thesis title accepted: 10/05/2018

Undergraduate Thesis defense: 11/07/2018

Thesis deposited in Central Geographic Library, Faculty of Science, University of Zagreb, Marulićev trg 19, Zagreb, Croatia

Sadržaj:

1. Uvod.....	1
2. Metodologija.....	2
3. Razvoj turizma u SFRJ.....	3
3.1. Intenzivni razvoj i uključivanje u svjetske i europske tokove turizma (1964.-1980.).....	3
3.2. Vrhunac turističkog razvoja (1981.-1987.).....	9
3.3. Stagnacija i pad u prijeratnom i ratnom razdoblju (1989.-1995.).....	11
4. Turizam nakon Domovinskog rata.....	12
4.1. Obnova turizma (1996.-2000.).....	12
4.2. Razvoj modernog turizma (2001.-2007.).....	14
4.3. Razdoblje gospodarske krize (2008.-2013.).....	17
4.4. Razdoblje nakon ulaska u EU i analiza recentnih trendova (2014.-2017.).....	18
5. Budući razvoj i razvojni trendovi.....	20
5.1. Budući razvojni trendovi.....	20
5.2. Osvrt na strateške dokumente razvoja turizma.....	22
6. Zaključak.....	25
Literatura.....	26
Izvori.....	27

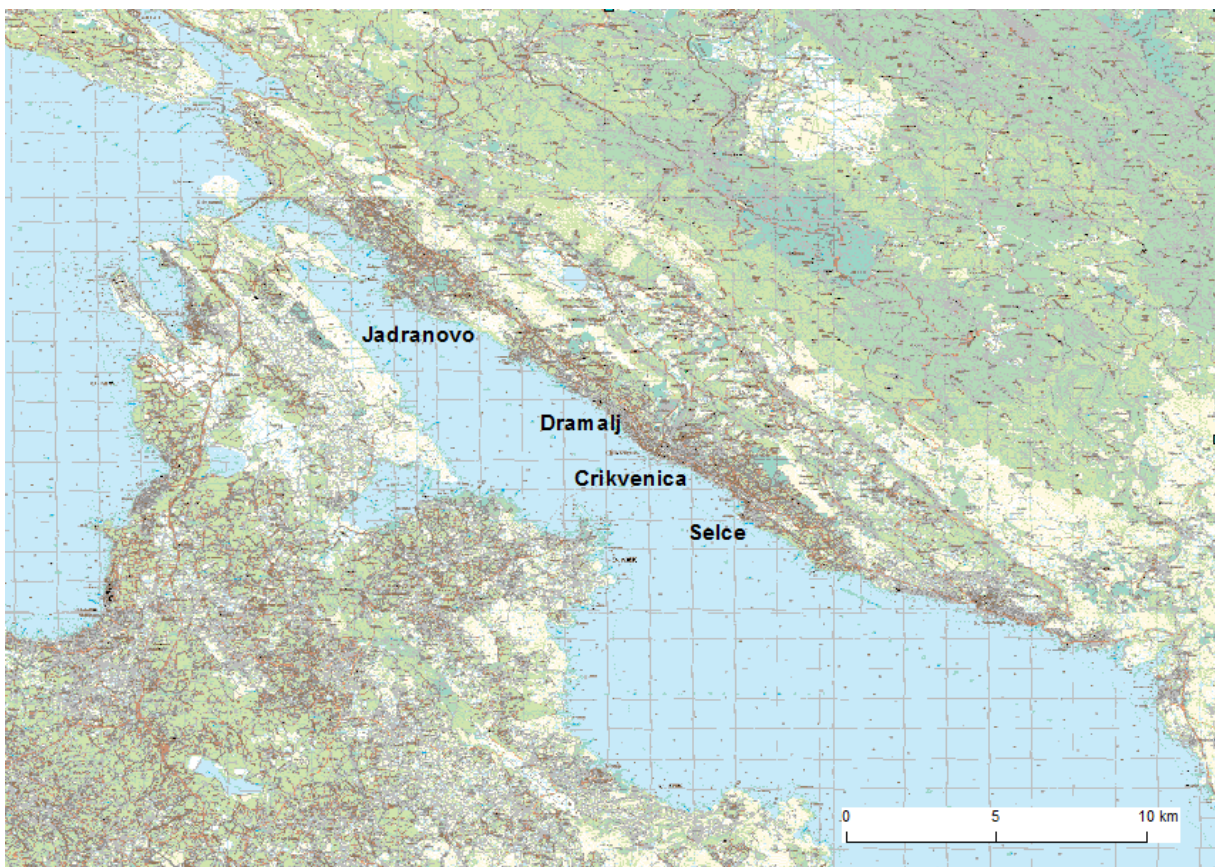
1. Uvod

Grad Crikvenica smješten je u Kvarnerskom zaljevu Jadranskog mora, 33 kilometara udaljen od Rijeke, velikog prometnog čvorišta i središta Primorsko-goranske županije (TZ Crikvenica, 2018b). U Crikveničko područje (rivijera), osim grada Crikvenice, spadaju i okolna naselja Dramalj, Jadranovo i Selce. Crikveničko područje jedno je od najstarijih ljetovališta na Mediteranu zbog ranog prepoznavanja zahtjeva bogate publike za zimovanjem na primorju što je dovelo do otvaranja luksuznih hotela te ranog uključivanja stanovništva u turističke djelatnosti (Škrgatić, 2008). Uz to je poznato lječilište s dugom tradicijom turističkih djelatnosti (TZ Crikvenica, 2018e). Odlikuje se karakterističnim klimatskim čimbenicima te položajem uz more što je pogodovalo ranom razvoju turizma rivijere te od same pojave dolazi do prostornih promjena uvjetovanih društvenim fenomenom - turizmom. Potkraj 19. stoljeća počinje se razvijati turizam koji se razvija u ciklusima koji se prekidaju ratovima tijekom dvadesetog stoljeća. Ratno razdoblje uzrokuje prekid u turizmu koji opet uz društvenu, demogeografsku i gospodarsku obnovu ulazi u fazu razvoja i napretka. U ovom radu, fokus je stavljen na razvoj turizma nakon II. svjetskog rata ulaskom crikveničkog područja u europske i svjetske turističke tokove te razvojem suvremenog turizma kojeg, prije svega, karakterizira masovnost.

Predmet rada je razvoj turizma u Crikveničkom primorju od Drugog svjetskog rata do danas. Podijeljen je na analizu razdoblja prije i nakon Domovinskog rata, koji predstavlja prestanak i početak ponovnog razvoja turizma te u radu predstavlja prekretnicu u analiziranju kvantitativnih podataka. Ciljevi rada su utvrditi faktore razvoja turizma, istražiti dosadašnji tijek razvoja turizma, procijeniti sadašnji stupanj razvoja turizma i dati prijedlog budućeg razvoja turizma. Analiza je provedena korištenjem kvantitativnih metoda temeljenih na turističkim pokazateljima i strukturi turizma. Zatim, analizira se aktualno stanje turizma te su, na temelju rezultata istraživanja, izrađeni trendovi budućeg razdoblja i osvrt na strateške dokumente razvoja turizma promatranog područja.

Prekretnica razvoja turizma, koju označuje prekid razvoja uzrokovan Domovinskim ratom, uvjetovana je s dva razloga. Prvo, došlo je do naglog pada ostvarenih turističkih dolazaka zbog obrambenog rata u kojem se država našla, nakon kojeg je bila potrebna obnova i ponovno uključivanje u turističke tokove. Drugo, desila se promjena strukture turističke potražnje na tržištu što je rezultiralo potrebom turizma da se adaptira novonastalim uvjetima. Karakteristike klasičnog masovnog turizma su kolektivna potrošnja turista, usredotočenost na odredišta u kojima dolazi do koncentracije turista (najčešće sezonske), potražnja za prisnosti, odnosno

poznatim iskustvima, visoka standardizacija turističkih proizvoda, niske cijene te velik broj turista koji možemo povezati s „fordističkim“ načinom masovne proizvodnje (Shaw, Williams, 2004). U radu se argumentira pomak u razvojnoj strukturi prema „novom“ turizmu. „Novi turizam definira diferencirana potražnja kojoj se ponuda mora prilagoditi, veća raznolikost potrošačkih preferencija, segmentacija turističkog tržišta, razvoj većeg broja turističkih proizvoda kraćeg vijeka trajanja, sve manja funkcionalnost i sve veća estetičnost turističkih proizvoda, a sve to dovesti u vezu s „post-fordističkim“ odnosima na tržištu (Shaw, Williams, 2004).

Sl. 1. Područje Crikveničkog primorja
Izvor: DGU, 2018

2. Metodologija

Proučavanje turizma crikveničkog područja temelji se na kvantitativnom pristupu istraživanja. Analiza se provela uporabom kvantitativnih metoda temeljenih na turističkim pokazateljima i strukturi turizma. Podaci su prikupljeni iz Državnog zavoda za statistiku o turističkim dolascima i noćenjima u primorskim gradovima i općinama na godišnjoj razini za razdoblje

1964. – 2017. Za detaljnu kvantitativnu analizu turističkog prometa i strukture turizma odabrane su ključne godine. Intenzitet turizma izračunat je stavljanjem u odnos broja ostvarenih turističkih dolazaka i ukupnog broja stanovnika procijenjenog metodom linearne ekstrapolacije.

Podaci ne obuhvaćaju nekomercijalni turistički smještaj koji se odnosi na boravak vlasnika, članova njihovih obitelji i prijateljima u kućama i stanovima za odmor. Do 1990. godine u registar ostvarenih turističkih dolazaka pod domaće turiste iskazuju se svi s prebivalištem u SFR Jugoslaviji, a od 1991. domaći turisti odnose se na turiste s prebivalištem u Republici Hrvatskoj. Podaci za naselja Jadranovo i Dramalj u 2010., 2012. i 2016. godini proglašeni su tajnima te istraživanje nema uvid u njih, no i dalje su kumulativno izraženi pod kategorijom „ukupno“ za cijelo područje. Zatim, radi nedostupnosti podataka za 1968., 1972., 1996. i 2000. godinu, na njihovo mjesto izračunata je aritmetička sredinu sljedeće i prethodne promatrane godine, stoga te procijenjene godine nisu uzimane u analizu ključnih godina. Promatrano razdoblje podijeljeno je na dva razvojna ciklusa: (1) turizam u SFRJ i (2) turizam nakon Domovinskog rata. Razvojni ciklusi dalje su podijeljeni na faze razvoja temeljem analize kvantitativnih podataka.

3. Razvoj turizma u SFRJ

3.1. Intenzivni razvoj i uključivanje u svjetske i europske tokove turizma (1964.-1980.)

Godine 1963. učinjen je velik korak u razvojnom smislu turizma jer je tada Jugoslavija ukinula vize svim državama s kojima je održavala diplomatske odnose (Vukonić, 2005) što se vrlo povoljno odrazilo na budući promet inozemnih turista u hrvatskom primorju. Zbog toga možemo 1964. godinu smatrati godinom početka intenziviranja masovnog turizma te hrvatskog ulaska u europske i svjetske turističke tokove. Crikvenička rivijera se već početkom razdoblja svrstala u prostore s najboljim rezultatima i najbržeg turističkog razvoja Kvarnerskog primorja i Hrvatske u cijelosti. Faktori turističkog razvoja su brojni pa se analiziraju pojedinačno.

Najprije se analiziraju povijesni faktori razvoja turizma. Crikvenica dobiva prvo kupalište 1888., a Selce 1894. godine; od 1895. počinje djelovati prvi hotel „Nadvojvoda Josip“, koji je 1900. preimenovan u hotel „Therapia“, a godine 1906. Crikvenica je i službeno od Hrvatske zemaljske vlade proglašena 'morskim kupalištem i klimatskim zimskim lječilištem' (Škrgatić, 2008). Te godine ukazuju na rano uključivanje Crikveničke rivijere u turizam što je rezultiralo dugom tradicijom turističke djelatnosti i ranom početku transformacije gospodarske strukture

prema turističkim aktivnostima. Naime, zbog pripadanja u sklopu Austro-ugarske države, logično je bilo austrijski i mađarski kapital, namijenjen odmoru i zimovanju, usmjeriti na razvoj turizma ovog prostora. Mađarskim kapitalom, uz podršku mađarskih banaka, pokreće se izgradnja klimatsko-lječilišnog centra, u kojem se gradi hotel „Therapia“ (Blažević, 2014). Hotel je od početka imao lječilišnu funkciju (Blažević, 1987) te je, prema tome, jedno od najstarijih područja razvoja zdravstvenog turizma na Mediteranu. Godine 1906. izgrađen je drugi crikvenički hotel „Miramare“ također u svrhu zdravstvenog turizma. Hotel je među prvima u svijetu raspolagao rendgen aparatom, samo desetak godina nakon njegovog otkrića, što govori o turističkoj razvijenosti područja u to vrijeme (Škrgatić, 2008; Ivančić-Dusper, n.d.).

Takva rana prisutnost i tradicija djelatnosti turizma imali su veliku ulogu na današnju morfologiju naselja i ekonomski razvoj. Struktura turizma prije I. svjetskog rata je izgledala drugačije nego danas jer je vrhunac sezone bio u zimskim mjesecima. Nakon I. svjetskog rata, zahvaljujući ranije stečenom ugledu i prepoznavanju turističkih potencijala u vladi nove države, Crikvenica se nastavlja razvijati na tržištu Europe kao klimatsko lječilište i kao morsko kupalište (Blažević, 1987). Već 1925. u Crikvenici je poslovalo sedam hotela sa ukupno 385 postelja te brojni pansioni i vile, a u Selcu tri hotela sa 97 postelja; taj broj se u Crikvenici već 1931. godine povećao na 22 hotela sa 919 kreveta (Blažević, 1987). Crikveničko primorje prolazilo je već u tom razdoblju kroz intenzivni turistički razvoj i izgradnju turističkih objekata. Međutim, o pravom turističkom razvoju možemo govoriti tek nakon II. svjetskog rata, što je Vukonić 2005. opisao kao „razdoblje uspona (1945-1965)“ u kojem dolazi do pojave masovnog turizma i sve izraženije internacionalizacije turističkog prometa, a to se vrlo jako osjetilo na prostoru Sjevernog hrvatskog primorja, uključujući Crikveničko primorje. Godine 1955. inozemni turistički promet u Hrvatskoj prvi put premašuje najbolje prijeratne godine (Vukonić, 2005) što možemo povezati sa završetkom gospodarske i demografske obnove Europe nakon ratnih razaranja. Crikvenička rivijera uključivanjem u europske i svjetske turističke tokove započinje sa intenzivnijom valorizacijom atrakcijske osnove na brzorastućem tržištu turističke potražnje.

U prirodnoj atrakcijskoj osnovi za razvoj turizma dominantnu ulogu imaju klima i voda, odnosno mikroklimatski čimbenici i more. Karakteristična klimatska obilježja na ovom području su suha, vedra i ugodno topla ljeta te blage zime sa zdravim, lokalno uvjetovanim sustavom vjetrova (TZ Crikvenica, 2018a). Crikvenica se nalazi u relativnoj zavjetrini između riječkog i senjskog koridora snažnih naleta bure te je zbog takvih mikroklimatskih faktora bila pogodna za razvoj zimovališnog oblika turizma krajem 19. stoljeća (Blažević, 1987). Morski

zrak koji se odlikuje čistoćom i raspršenim zdravim oligo-mineralima te činjenica da je na Crikveničkoj rivijeri neznatna prisutnost peludnih alergena i otpadnih plinova (TZ Crikvenica, 2018a), čine temelj za daljnji napredak i valorizaciju zdravstvenog oblika turizma i diverzifikaciju turističke ponude. More nije samo važan modifikator klimatskih prilika nego je ujedno i bitan atraktivan element turističke ponude sa svojim turistički značajnim hidrografskim odlikama: temperatura, slanost, prozirnost, boja i valovitost (Blažević, 1987). Smještaj uz more i čistu obalu pogodovao je razvoju stacionarnog i kupališnog turizma koji se temelji na klasičnom turističkom modelu 'sunce i more'. Takva valorizacija prirodnih atrakcija uvjetovala je koncentraciju glavnine turističkih djelatnosti u užem obalnom pojasu.

Ostale grupe prirodnih atrakcija imaju manju ulogu u početnom razvoju turizma. Geološke značajke, biljni i životinjski svijet imaju sekundarnu i estetsku ulogu koja nadopunjuje turistički proizvod 'sunce i more'. Zaštićena prirodna baština ima indirektni utjecaj, u blizini se nalaze mnogi Nacionalni parkovi i Parkovi prirode, no nedovoljno su valorizirani i slabo povezani sa važnijim receptivnim turističkim centrima na obali, poput Crikvenice, zbog dominantnosti stacionarnog turizma i turističkog proizvoda 'sunce i more'. Dakle, temelj razvoja turizma Crikveničkog područja čini prirodna atrakcijska osnova u kojoj prevladavajuću ulogu imaju klima i more te se, uključivanjem u europske i svjetske turističke tokove, razvija turizam baziran na turističkom proizvodu 'sunce i more' prateći razvojne trendove ostatka mediteranskih turističkih destinacija.

Radi fokusiranosti mediteranskog turističkog tržišta na kupališni turizam, društvena atrakcijska osnova nema primarnu ulogu u privlačenju turista. Međutim, društvena nadgradnja ima funkciju dopune turističke ponude i ima ključnu ulogu u diverzifikaciji turizma. Najveću važnost imaju vjerske i kulturne ustanove: Crkva Uznesenja Blažene Djevice Marije u Crikvenici, Crkva Sv. Jelene u Dramlju, Sv. Jakova apostola u Jadranovu i Sv. Katarine u Selcu (TZ Crikvenica, 2018d). Zatim, od manifestacija se ističu maškare koje su popularne bile već između dva svjetska rata, a svoj vrhunac doživljavaju u 1970-im godinama (Škrgatić, 2008). Od sportsko-rekreacijskih građevina i terena prvi park je uređen 1888. godine a prvo tenisko igralište početkom 20. stoljeća za goste hotela „Therapia“ (Škrgatić, 2008). Za zdravstveni turizam bitnu ulogu imaju lječilišta, poglavito Thalassotherapie, koja se razvija od 1960. u sklopu hotela „Therapia“, a 1967. postaje jedinstvena bolnica (TZ Crikvenica, 2018e). Društvena atrakcijska osnova biti će presudna u budućim fazama razvoja turizma zbog zasićenja turističkog tržišta klasičnim proizvodom 'sunce i more' te zbog potrebe diverzifikacije turističke ponude novim oblicima turizma.

Uz atraktivnosti prirodne osnove i kulturno-povijesne baštine, ključnu ulogu u formiranju važnog turističkog centra ima prometno-geografski položaj, povezanost, infrastruktura i sigurnost. Crikveničko područje ima izvrstan prometno-geografski položaj na sjevernom Jadranskom moru, u blizini velikih europskih emitivnih tržišta koja od same pojave turizma igraju ključnu ulogu u njegovom razvoju. Zahvaljujući povijesnim faktorima, postojeća prometna i receptivna infrastruktura već je bila dobro razvijena i činila je temelj za budući napredak. Za početni razvoj turizma najveći značaj imali su željezničke pruge koje su prema lukama sjevernog Jadrana izgrađene između 1857. i 1876. godine (Blažević, 1987). Već u razdoblju 1960-ih i 70-ih veću ulogu preuzimaju cestovni i avionski promet, u Hrvatskoj se već 1961. javlja domaći zračni prijevoznik s ciljem povezivanja užih regija i turističkih destinacija (Vukonić, 2005). Još je bitno napomenuti da je ovo razdoblje mirnodopsko u Europi što dalje pridonosi ubrzanom razvoju turizma jer je sigurnost i mir jedno od osnovnih uvjeta koje je potrebno zadovoljiti za uključivanje određenog prostora u turističke djelatnosti.

Analizom kvantitativnih turističkih podataka odmah možemo grad Crikvenicu, kao populacijski najveće naselje, navesti kao glavni turistički centar promatranog područja prema svim korištenim turističkim pokazateljima tijekom cijelog promatranog razdoblja. Drugo težište razvoja turizma je Selce, koje možemo izdvojiti kao sekundarni turistički centar područja sa razvijenim turizmom prema svim pokazateljima, no i dalje odstupajući po broju turističkih dolazaka i ostvarenih noćenja od glavnog centra, Crikvenice. Naselja Dramalj i Jadransko možemo svrstati u treću kategoriju turističkih centara jer njihov pojedinačni udio turističkog prometa je skroman u odnosu na Crikvenicu i Selce te u promatranom razdoblju zajedno ne dostižu rezultate dva navedena veća centra (Sl. 2). Turistički najatraktivniji centar, Crikvenica, također možemo izdvojiti po najrazvijenijoj infrastrukturi i najboljoj povezanosti s okolicom.

Tab. 1. Ostvareni turistički dolasci i lančani indeks u ključnim godinama po naseljima

Godina	Crikvenica	I _L	Dramalj	I _L	Jadranovo	I _L	Selce	I _L
1966.	77 456	-	16 800	-	5 195	-	36 495	-
1974.	124 935	161	19 150	114	6 527	126	59 022	162
1980.	117 396	94	21 426	112	8 522	131	87 923	149
1988.	155 233	132	26 669	124	13 405	157	114 691	130
1992.	28 883	18	4 125	15	666	6	13 994	12
1998.	83 826	290	17 165	416	5 198	780	58 113	415
2006.	113 883	136	25 599	149	8 890	171	78 349	135
2012.	118 344	104	z	-	z	-	85 711	109
2014.	119 131	101	30 512	119	10 928	123	89 808	105

Izvor: RZS, 1967, 1975, 1981, 1989; DZS, 1993, 1999, 2007, 2013, 2015

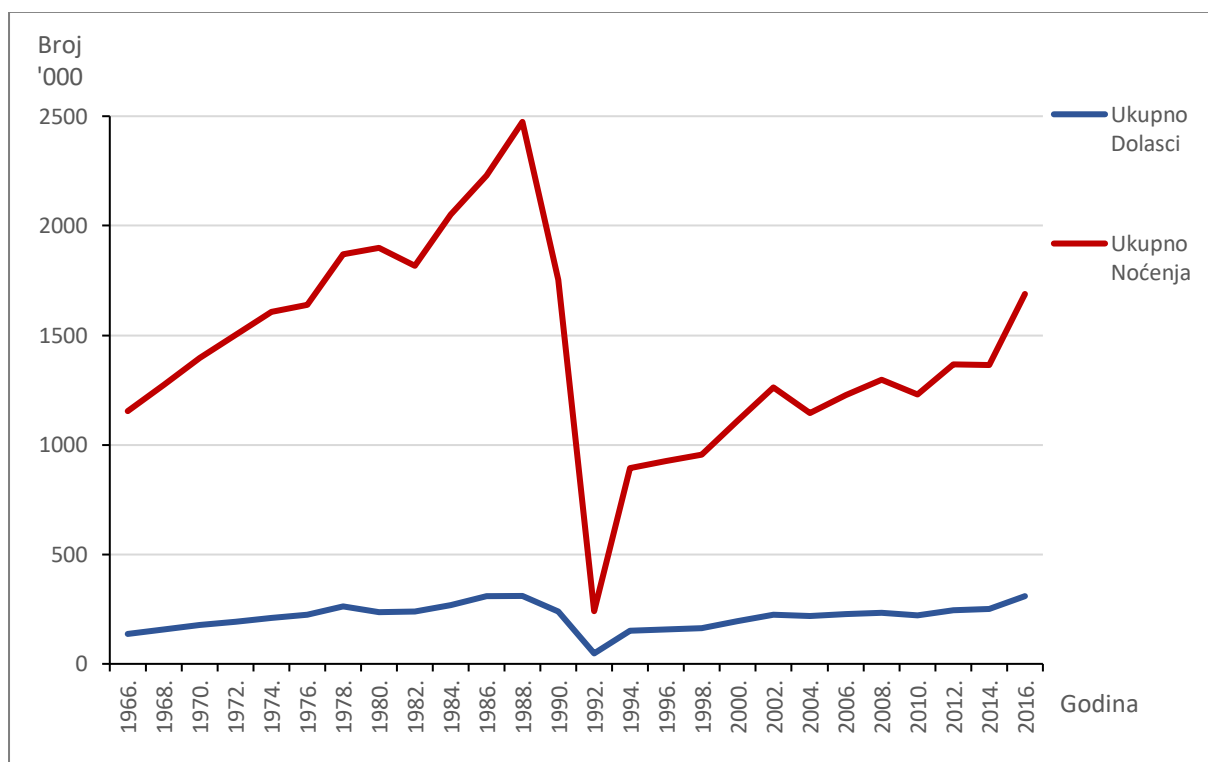
Tab. 2. Ostvarena turistička noćenja i lančani indeks u ključnim godinama po naseljima

Godina	Crikvenica	I _L	Dramalj	I _L	Jadranovo	I _L	Selce	I _L
1966.	627 658	-	153 769	-	68 733	-	302 937	-
1974.	862 544	137	198 122	129	110 131	160	437 271	144
1980.	869 846	101	224 479	113	151 052	137	653 352	149
1988.	1 203 837	138	244 546	109	223 243	148	802 589	123
1992.	123 369	13	23 827	9	5 858	3	87 471	11
1998.	423 257	343	124 807	524	38 598	659	369 411	422
2006.	594 339	140	151 044	121	62 915	163	417 662	113
2012.	658 551	111	z	-	z	-	441 520	106
2014.	650 972	99	198 283	131	76 993	122	436 600	99

Izvor: RZS, 1967, 1975, 1981, 1989; DZS, 1993, 1999, 2007, 2013, 2015

Razdoblje od 1966. do 1980. godine bilježi intenzivni razvoj turizma s rastom turističkih dolazaka po prosječnoj godišnjoj stopi od 4,00%, a turističkih noćenja po stopi od 3,63%. Sva četiri naselja Crikveničke rivijere intenzivno se orijentiraju prema turizmu i bilježe značajan porast turističkog prometa. Crikvenica broji najviše turističkih dolazaka i noćenja, međutim sva naselja se razvijaju po sličnim stopama rasta. U četrnaest godina broj ostvarenih turističkih

dolazaka se u apsolutnim brojevima povećao za 99 321 (57,8%), dok se broj ostvarenih turističkih noćenja povećao za 745 632 (60,7%). Takav porast imao je vrlo povoljne i prepoznatljive utjecaje na gospodarstvo i zapošljavanje. To je bilo razdoblje intenzivne izgradnje smještajnih objekata i brojnih drugih sadržaja i komunalnih struktura u Hrvatskoj (Vukonić, 2005) čime se omogućava prihvata sve brojnijih turista što stvara vrlo povoljnu bazu za turistički uspon destinacije i budući napredak. Treba napomenuti da je većina turističkih dolazaka i noćenja ostvarena tijekom ljetnih mjeseci zbog dominacije ljetnog odmorišnog i kupališnog oblika turizma te slabije ponude ostalih sadržaja koji bi mogli dopuniti i diverzificirati turističku ponudu te pridonijeti produžetku sezone. Izražena sezonalnost turizma već u ovom promatranom razdoblju ima utjecaj na visok pritisak turizma na prostor tijekom manjeg dijela godine kad traje sezona. Analizom razdoblja možemo utvrditi da Crikveničko područje bilježi stabilan rast tijekom svih analiziranih rezultata, osim 1980. godine (Sl. 2), unatoč nekim kriznim godinama tadašnjeg jugoslavenskog turizma kada je turistički promet bilježio pad – 1972. (boginje), 1976. (energetska kriza), 1979 (potres) (Vukonić, 2005).

Sl. 2. Ostvareni turistički dolasci i noćenja u razdoblju 1966.-2016.

Izvor: RZS, 1967, 1971, 1975, 1977, 1979, 1981, 1983, 1985, 1987, 1989, 1991; DZS, 1993, 1995, 1999, 2001, 2003, 2005, 2007, 2009, 2011, 2013, 2015, 2017

Analizom strukture turizma, od početka turističkog razvoja veliki značaj za crikveničku rivijeru ima udio stranih turističkih dolazaka (Sl. 2). Već 1966. godine udio stranih dolazaka iznosi 54,4%, a u apsolutnim brojkama ostvareno je 12 072 stranih dolaska više nego domaćih. Od početka promatranog razdoblja udio stranih dolazaka čini više od polovice turističkih dolazaka, što ima vrlo povoljan utjecaj na izveznu komponentu gospodarstva, ali i na ukupne prihode jer strani turisti, većinom iz Njemačke, Austrije i Italije, imaju veću kupovnu moć u odnosu na domaće pa je logično pretpostaviti da je takav udio vrlo povoljan i za ukupne prihode ostvarene u turizmu. U narednim godinama taj udio se polagano mijenjao u korist domaćih turista, ali se održao iznad 50%, osim 1976. i 1978. godine kad je zabilježen značajan porast domaćih turista. Analizom strukture smještaja godine 1974. u hotelskom smještaju odsjelo je 36,7% turista, u kampovima 13,6%, u privatnom smještaju 31,6%, a pod kategorijom „ostalo“ smjestilo se 18,1% (RZS, 1975). Takva struktura smještaja prikazuje značajno sudjelovanje lokalnog stanovništva u turističkim aktivnostima i jaku ovisnost crikveničkih kućanstava o dohotku ostvarenom u turizmu jer hotelski i privatni smještaj pokazuju gotovo jednaku zastupljenost. Drugi razlog takve strukture je da, unatoč intenzivnoj izgradnji smještajnih objekata u ovom razdoblju (Vukonić, 2005), hotelski smještaj ne može u potpunosti pratiti naglo povećanje turističkih dolazaka.

3.2. Vrhunac turističkog razvoja (1981.-1987.)

Ulaskom u osamdesete godine prošlog stoljeća hrvatski turizam, a time i turizam Crikveničke rivijere, ulazi u zrelu fazu razvoja, ostvaruje najsjajnije rezultate u povijesti, prema kvantitativnim pokazateljima turističkog prometa, stoga ovu fazu možemo nazvati vrhuncem turističkog razvoja promatranog razvojnog ciklusa. Ovo razdoblje obilježava nagli porast turističkog prometa te turizam sa svojim najvećim razmjerima masovnosti na promatranom području. Turistička atrakcijska osnova nije se puno promijenila u odnosu na prijašnje razdoblje te se i dalje temelji na klasičnom turističkom modelu 'sunce i more', a zbog ostvarenih dobrih rezultata malo se truda i volje ulaže u razvoj novih oblika turizma i diverzifikaciju turističke ponude. Značajno za razvoj cijelog hrvatskog turizma je početak poslovanja prvog turoperatora za područje Hrvatske (Vukonić, 2005).

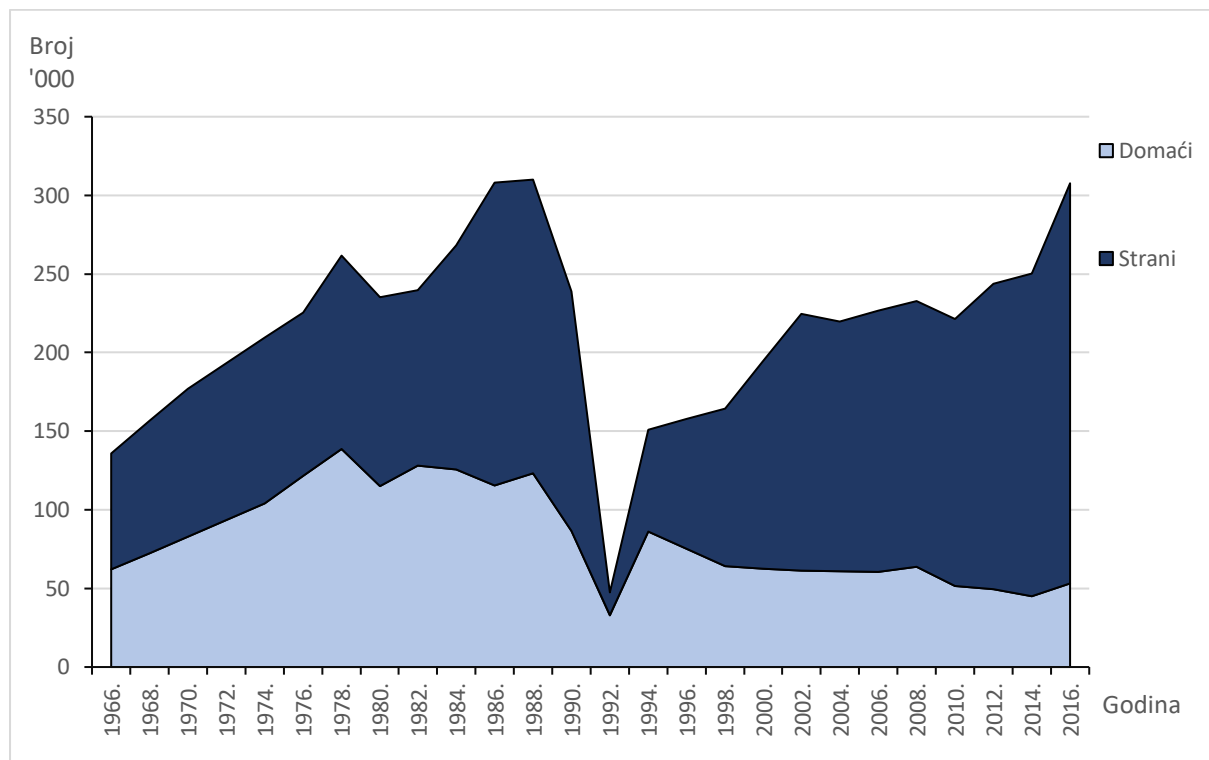
Promatrano razdoblje ostvaruje rast turističkih dolazaka po prosječnoj godišnjoj stopi od 3,51%, a turističkih noćenja po stopi od 3,36%. Analizom kvantitativnih podataka turističkog prometa vidimo da ulazak u osamdesete godine karakterizira lagani pad prometa (Sl. 2.), godine

1980. i 1982. ne prelaze 1978. prema ostvarenim turističkim dolascima (1980. bilježi veći broj noćenja u odnosu na 1978. unatoč manjem broju turista). Za pad turističkih dolazaka većim dijelom možemo okriviti drugi naftni šok 1979. godine koji je doveo do naglog i visokog porasta cijena nafte na stranom i domaćem tržištu te na taj način direktno nanio štetu turizmu povećanjem cijena putovanja. Zbog toga 1978. možemo promatrati kao sekundarni vrhunac razvojnog ciklusa. Već 1984. možemo smatrati godinom potpunog oporavka turizma koji je pretrpio lagani pad prijašnjih godina, a 1986. i 1988. godina prvi put su zabilježile preko tristo tisuća ostvarenih turističkih dolazaka (Sl. 2.).

Maksimalne vrijednosti turizma Crikveničkog područja ostvarene su 1988. godine, a iznosile su 309 998 turističkih dolazaka i 247 4215 noćenja. Navedenu godinu možemo izdvojiti kao vrhunac razvojnog ciklusa prije Domovinskog rata i možemo primijetiti da te vrijednosti nisu dostignute ni danas. Crikvenica i Selce su maksimum turističkih dolazaka ostvarili već 1986., a ukupni maksimum je zabilježen 1988. zahvaljujući Dramlju i Jadranovu sa svojim rastom. Za naselje Crikvenicu je zanimljivo da, iako se u 1988. bilježe mali pad dolazaka, broj ostvarenih noćenja se povećao za 28%. Prosječni boravak turista iznosi približno osam dana u promatranom razdoblju (Sl. 5.), što možemo obrazložiti dominantnim oblikom turizma, ljetnim kupališnim i odmorišnim turizmom, kojeg karakteriziraju dulji boravci te stacionarnost u jednom turističkom mjestu. Drugi razlog jesu ondašnje prilike u prometu, u kojima je trebalo znatno više vremena provesti putujući do odredišta, a to dalje uvjetuje dužem zadržavanju na odmoru i produženju prosječnog boravka turista.

Analizom domaćih i stranih ostvarenih dolazaka možemo u prvu skupinu izdvojiti godine 1980., 1982. i 1984. kod kojih se udio stranih turista kreće oko 50%, ne razlikuje se puno od prijašnjih razdoblja, a broj domaćih i stranih turista bilježi promjene po približno jednakim stopama. Odstupanje počinjemo primjećivati nakon 1984. kad udio stranih turista premašuje 60%, zbog čega 1986. i 1988. godinu možemo svrstati u drugu skupinu. U ovim godinama došlo je do stagnacije i laganog pada domaćih turista u odnosu na 1984. godinu, no ta razlika se kompenzira velikim porastom stranih turista. Najveći zabilježeni maksimum turističkog prometa zapravo je ostvaren zahvaljujući visokom porastu stranih turističkih dolazaka što potvrđuje važnost i ovisnost o stranim emitivnim turističkim tržištima za razvoj turizma Crikveničke rivijere i hrvatskog turizma općenito. Gospodarski problemi Jugoslavije mogu se primijetiti već i u analiziranim strukturnim odnosima na domaćem emitivnom turističkom tržištu. Analizom strukture smještajnih objekata 1988. u hotelskom smještaju odsjelo je 36,5% turista, u kampovima 18,5%, u privatnom smještaju 32,3%, a pod kategoriju „ostali“ spada

12,7% (RZS, 1989). Odnos hotelskog i privatnog smještaja ostao je isti jer se prilike u turizmu nisu značajnije mijenjale.

Sl. 3. Udio domaćih i stranih turista u razdoblju 1966.-2016.

Izvor: RZS, 1967, 1971, 1975, 1977, 1979, 1981, 1983, 1985, 1987, 1989, 1991; DZS, 1993, 1995, 1999, 2001, 2003, 2005, 2007, 2009, 2011, 2013, 2015, 2017

3.3. Stagnacija i pad u prijeratnom i ratnom razdoblju (1989.-1995.)

Nakon ostvarenog maksimuma 1988. godine, Crikvenička rivijera ulazi u fazu opadanja turističkog prometa. Razlozi opadanja su brojni, a ja bih izdvojio tri glavna: zasićenje turističkog tržišta proizvodom 'sunce i more' te preslabi stupanj diverzificiranosti turizma da ponudi i integrira nove oblike turizma; razvoj okolnih turističkih centara koji se pozicioniraju na tržištu turizma sa sličnom turističkom ponudom te na taj način „razvodnjuju“ turističke dolaske u regiji; krizna politička i ekonomska situacija u državi koja svojom nemogućnošću rješavanja problema postaje nekonkurentna u odnosu na susjedne receptivne turističke destinacije. U takvim „novim“ uvjetima turizam Crikveničkog primorja postaje zasićen i nekonkurentan što ima svoj logični ishod u smanjenju turističke potražnje za destinacijom. Godine 1991. Hrvatski sabor je raskinuo sve državnopravne veze sa SFR Jugoslavijom, što je rezultiralo izbijanjem rata i sljedećih pet godina Hrvatska je provela u obrambenom ratnom stanju. Time se izgubio jedan od osnovnih uvjeta za turističke aktivnosti, sigurnost i mir, čime je turizam gotovo u potpunosti zaustavljen nad većinom površine Hrvatske, dok se na

Crikveničkoj rivijeri održao s vrlo oskudnim rezultatima prema prijašnjem razdoblju. Dovoljno je spomenut da je 1991. zabilježen turistički promet na razini kakva je posljednji put zabilježena 1961. godine (Vukonić, 2005). Rat završava 1995. godine s teškim posljedicama na gospodarstvo i turizam, ali time se otvara nova mogućnost razvoja i time završava prvi promatrani razvojni ciklus ovog rada.

Analizom kvantitativnih podataka turističkog prometa prvi put bilježimo kontinuirano razdoblje pada prometa u sva četiri naselja, koja su postigla svoj minimum ratne 1992. godine (Sl. 2.). Godine 1990. zabilježen je pad turističkih dolazaka od 23,0% te pad turističkih noćenja od 29,1% u odnosu za 1988. Toliki pad rezultat je prvo navedenih razloga jer još uvijek vlada razdoblje mira. Iako Crikveničko područje nije direktno bilo zahvaćeno ratnim razaranja, osjećaj nesigurnosti i straha imao je rezultat da se 1992. godina našla na samom dnu turističkog prometa sa ostvarenim 47 668 dolazaka i 240 525 noćenja. Turizam nije u potpunosti zamro, no čini vrlo skromne brojke u svim naseljima u odnosu na prijašnje godine (Tab. 1. i 2.). Godina 1994. već pokazuje lagane znakove buđenja jer tu godinu karakterizira relativno mirna situacija bez velikih ratnih operacija. Udio stranih turista 1990. činio je 63,7% što je najviši udio zabilježen tijekom cijelog prvog razvojnog ciklusa, iako se apsolutni broj stranih turista smanjio. Broj domaćih se smanjio većom stopom zbog sve dublje političke i ekonomske krize koja je zahvatila državu. Također, u 1990. godini vidna je razlika u smještajnoj strukturi, naime udio ostvarenih dolazaka u privatnim sobama iznosi 20,1%, dok je udio u hotelskom smještaju 48,9%, u kampovima 18,0%, a u „ostalom“ smještaju 13% (RZS, 1991). Mogući razlog takve promjene strukture je pad cijena hotelskog smještaja uslijed naglog pada turističkog prometa jer su mnogi kapaciteti ostali neispunjeni. Ratne godine obilježava vrlo niski udio stranih turista.

4. Turizam nakon Domovinskog rata

4.1. Obnova turizma (1996.-2000.)

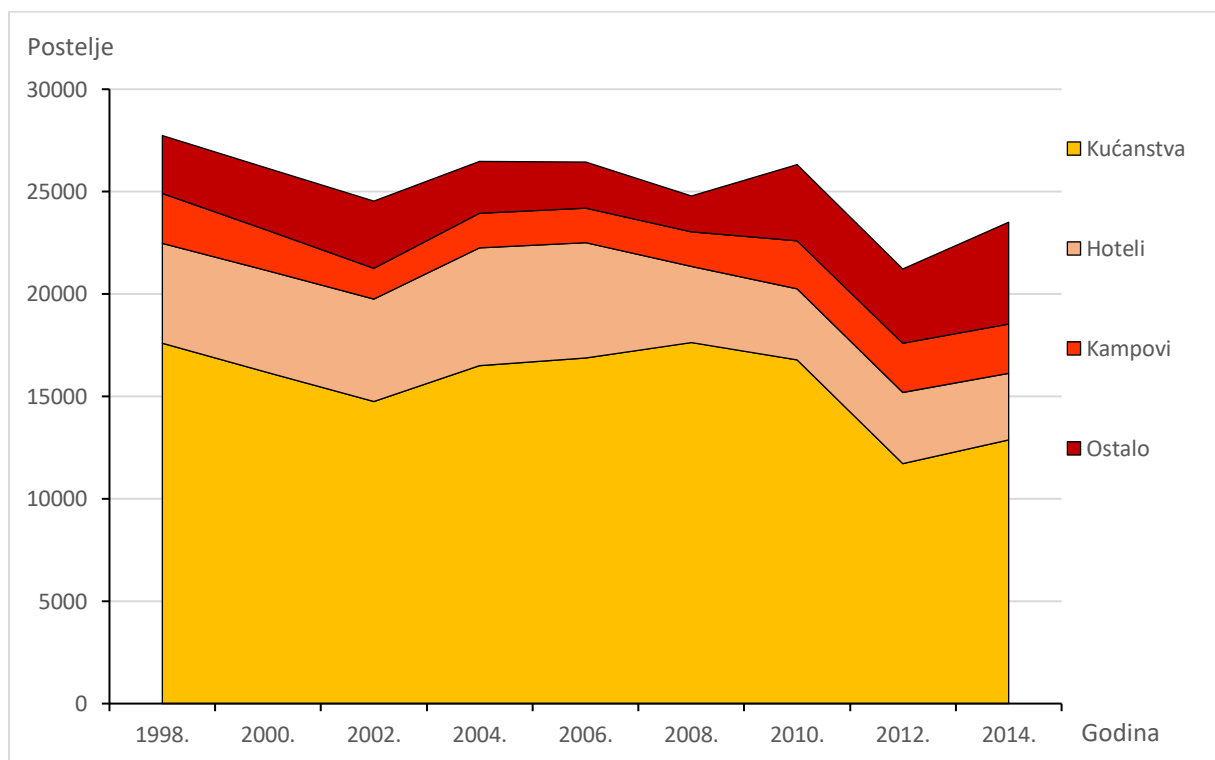
Završetak Domovinskog rata možemo gledat kao svojevrsnu prekretnicu razvoja hrvatskog turizma, pa tako i crikveničkog. Ne samo zato što je rat uvjetovao nagli pad turističkog prometa i gotovo prestanak turističkih aktivnosti u prostoru, nego i zato što na svjetskim i europskim receptivnim tržištima dolazi do transformacije turističke ponude, razvoja novih oblika turizma pod utjecajem novih uvjeta koji vladaju u turističkoj potražnji. Vukonić (2005) navodi da je u

tom razdoblju pozitivna pojava nekih novih razmišljanja, nastalih kao posljedica urgentnog traženja novih pravaca u kojima bi se trebao razvijati hrvatski turizam. U turističkim aktivnostima dolazi do pomaka iz klasičnog masovnog turizma prema novom „post-fordističkom“ turizmu, u kojem se naglasak stavlja na razvoj i afirmaciju novih oblika turizma te pružanje novih iskustva koja su usmjerena na individualnost čovjeka (Shaw, Williams, 2004). „Novi“ turizam karakterizira fleksibilnost, segmentacija i razvoj novih prilagođenih iskustva koja doprinose povećanju izbora turista te se na taj način razlikuje od klasičnog masovnog standardiziranog turizma (Williams, 1998). Stanje u hrvatskoj nacionalnoj ekonomiji bilo je odraz pomanjkanja cjelovito formulirane gospodarske strategije i politike gospodarskog razvoja (Vukonić, 2005). U takvom okruženju turizam Crikveničkog područja se budi te bilježi uspon, no prate ga problemi privatizacije i sporog uključivanja države u svjetske gospodarske tokove.

Temelj turističke atrakcijske osnove i dalje čine prirodne atrakcije klima i more, no velika pažnja se posvećuje društvenim atrakcijama koje imaju funkciju dopune prirodnih atrakcija te diverzificiraju turističku ponudu. Ovime je turistička atrakcijska osnova znatno proširena kulturom rada i života, manifestacijama te atrakcijama zbog atrakcija (koristi se E. Kušenova funkcionalna klasifikacija turističkih atrakcija). Tradicionalna jedriličarska regata „Selce open air“ počinje djelovati 1999. godine, a iste godine Centar za kulturu Dr. Ivan Kostrenčić postaje zasebna ustanova (TZ Crikvenica, 2018d). Turistička ponuda s vremenom postaje sve kompleksnija i sadržajnije jer cilj postaje, ne samo ponuditi turistički proizvod 'sunce i more', nego i uključiti sve kulturne i socijalne aspekte destinacije u finalni proizvod koji se prezentira i nudi posjetiteljima.

Pregledom kvantitativnih turističkih podataka možemo primijetiti kontinuirani rast ostvarenih turističkih dolazaka i noćenja, međutim i dalje ni približno prijeratnom razdoblju, ali se osjećaju pozitivni pomaci. Udio stranih turista već 1998. godine prelazi 60% što označava veći porast dolazaka stranih turista u odnosu na domaće te možemo zaključiti da je Crikvenička rivijera turistički prepoznata i opet se uspješno uključuje u europske i svjetske turističke tokove (Sl. 3.). Na rast stranih turista veliki utjecaj ima uključivanje Istočne Europe zahvaljujući otvaranju granica te rastu životnog standarda, ali i činjenica da se turisti iz bivše Jugoslavije u ovom razdoblju vode kao strani turisti. Najveći udio i dalje zauzimaju tradicionalni posjetitelji iz Njemačke (24,5%), Italije (12,6%) i Austrije (11,7%), no prvog puta visok udio bilježe Česi (10,5%), Mađari (7,3%) i Slovenci (7,1%) (DZS, 1999). Ta činjenica govori da se već od samog uključivanja u poslijeratne turističke tokove Crikvenička rivijera dobro afirmirala na turističko tržište Europe. Analizom strukture smještajnih kapaciteta (Sl. 4.) vidimo dominaciju privatnog

smještaja u kućanstvima koja 1998. godine čini 63,4% receptivne ponude rivijere. Lokalno stanovništvo prepoznalo je pozitivne učinke turizma na dohodak pa se velikim dijelom uključilo u turističku djelatnost opremajući sobe i apartmane za smještaj turista što predstavlja dodatnu zaradu, najvećim dijelom samo preko ljetnih mjeseci zbog izražene sezonalnosti turizma. Udio hotelskog smještaja iznosi 17,7%, a glavni razlog zaostajanja hotelskog smještaja u odnosu na privatni je neriješena privatizacija objekata turističke ponude, prvenstveno hotela (Vukonić, 2005). Od četiri analizirana naselja, najviše se ističe Crikvenica sa 65% od ukupnog privatnog smještaja te s 57% hotelskog smještaja.

Sl. 4. Broj turističkih postelja po vrstama smještajnih kapaciteta u razdoblju 1998.-2014.

Izvor: DZS, 1999, 2001, 2003, 2005, 2007, 2009, 2011, 2013, 2015

4.2. Razvoj modernog turizma (2001.-2007.)

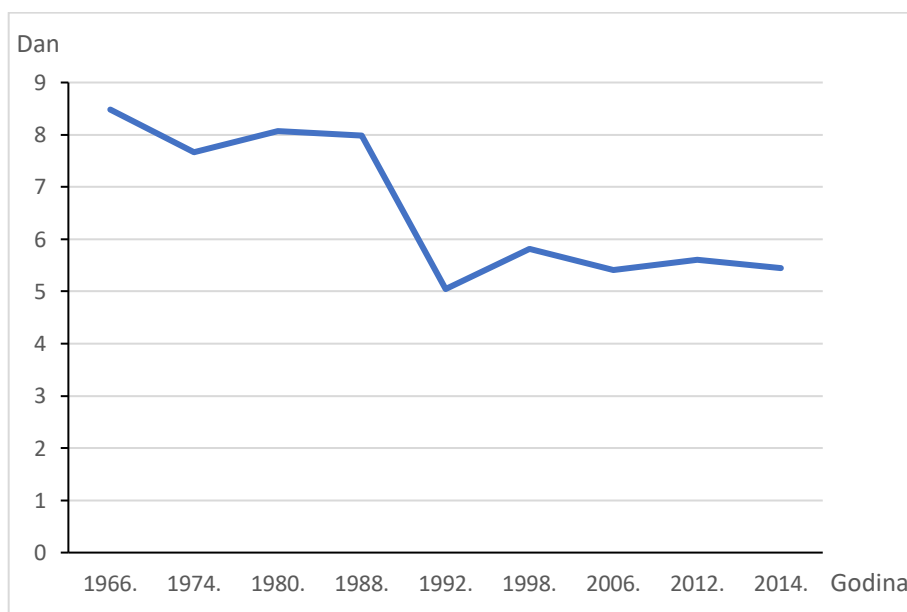
Razdoblje razvoja modernog turizma karakterizira činjenica da je u punom smislu prepoznata potreba za diferzifikacijom turističke ponude te potreba za razvojem novih oblika turizma, u što se svi aktivno uključuju, od Turističke zajednice, do lokalnog stanovništva i investitora s ciljem unapređenja turističke ponude prostora. Razvoj i potreba za novim oblicima turizma uvjetovana je sve boljim životnim standardom i širenjem „srednje“ klase stanovnika koja,

prema Shaw i Williamsu (2004), ima potrebu individualno se razlikovati od drugih kroz obrazovanje, zanimanje, smještaj i potrošnju, a u tome je ključan i turizam. Sve veća obrazovana srednja klasa ima potrebu slobodno vrijeme koristiti, ne samo za odmor i kupanje, nego i za kulturno i edukativno uzdizanje, zbog toga za svoja turistička putovanja odabiru prostor koji im svojom ponudom može to omogućiti. Za mnoge turiste potreba za jedinstvenim iskustvima postaje od presudne važnosti (Shaw, Williams, 2004). Važan čimbenik razvoja novog turizma su i mediji – televizija, film, a u novije vrijeme internet – jer prenose informacije o različitim kulturama i načinima života (*lifestyle*) te takav utjecaj ima jaku ulogu u stvaranju potrebe za novim iskustvima i doživljajima (Shaw, Williams, 2004). Novi oblici turizma dijele se na nekoliko ključnih skupina: kulturni turizam, turizam baštine, tematski parkovi, avanturistički turizam i eko-turizam (Williams, 1998; Shaw, Williams, 2004). Grad Crikvenica, kao glavni turistički centar promatranog područja s najvećom kulturnom ponudom, ima ključnu ulogu u razvoju u kojem Selce, Dramalj i Jadranovo, kao manji centri, imaju funkciju dopune sadržaja. Dolazak i razvoj novih oblika turizma ne znači da je stari oblik nestao jer i dalje velik udio turista traži klasične oblike turizma, što Crikveničko primorje i dalje nudi, u vidu kupališnog i odmorišnog ljetnog turizma.

Tijekom razdoblja 2001. - 2007. društvena turistička atrakcija osnova obogaćuje se u svim svojim kategorijama. Gradska galerija Crikvenice utemeljena je 2004. godine, dok je Muzej grada Crikvenice započeo s djelovanjem 2008. (TZ Crikvenica, 2018d). Intenzivno se razvijaju kulturno-zabavne manifestacije, od kojih se najviše ističu tradicionalne maškare, Dani Frankopana, CrikvArt, Dani AdTurrese u Crikvenici, (Sr)etno Selce, Ribarski tjedan u Dramlju, itd. (TZ Crikvenica, 2018d). Dolazi do sve veće valorizacije planinarskih staza i šetnjica u bližoj okolini. Zdravstveni turizam i dalje ima važnu ulogu u proširivanju turističke ponude prostora te se razvijaju thalassoterapijski programi (TZ Crikvenica, 2018e). Obala se ispunjava zabavnim i komercijalnim sadržajem, a razvija se i noćni život. Crikvenička rivijera se ubrzano afirmira kao jedan od najvećih turističkih centara Primorsko-goranske županije. Turistička ponuda postaje sve kompleksnija te se Crikvenica, Selce, Dramalj i Jadranovo međusobno povezuju i integriraju u sve većoj mjeri. Intenzivnom izgradnjom i širenjem uz obalu, naselja postaju gotovo jedinstvena morfološka cjelina. Za takve uvjete izrazite litoralizacije prvenstveno je zaslužan turizam.

Za prostor Crikvenice, Selca, Dramlja i Jadranova bitno je napomenuti učinak jednodnevnih izleta. Izletništvo je postala vrlo česta pojava rivijere, a s obzirom da jednodnevni izletnici ne ostvaruju noćenje i ne ulaze u registar turističkih dolazaka teško je procijeniti broj izletnika i u

kojoj mjeri utječu na prostor. Nedvojbeno je da je Crikvenička rivijera postala veliki izletnički centar, preko dana zbog kupanja i odmora na plaži, preko noći jer se Crikvenica razvila u značajan centar noćnog života. U današnjim uvjetima automobilizacije i lake dostupnosti, širok je areal područja s kojeg je moguće uputit se na jednodnevni izlet. Uz sve ekonomske koristi koje izletnici nose sa sobom, upitno je koliko oni utječu na prostor povećavanjem gužva u već dobro posjećenim naseljima te kakav pritisak stvaraju na cijeli sustav turističkih djelatnosti.

Sl. 5. Prosječni boravak turista u ključnim godinama

Izvor: RZS, 1967, 1975, 1981, 1989; DZS, 1993, 1999, 2007, 2013, 2015

S obzirom na kratke vremenske intervale, u ovom poglavlju analiziraju se kvantitativni podaci za razdoblje 2002.-2012. Razdoblje obilježavaju oscilacije u kretanju turističkih dolazaka i noćenja te se bilježi stopa rasta dolazaka od 8,5% te noćenja od 8,3%. Tome prethodi činjenica da se Crikveničko područje rano i vrlo brzo oporavilo nakon Domovinskog rata, dok je drugim destinacijama hrvatskog Jadrana trebalo više vremena za fazu obnove pa su tek u ovom razdoblju bile u mogućnosti preuzeti turiste koji su u međuvremenu odlazili na odmor na Crikveničko područje. Radi razvoja kulturnog i turizma baštine koje obilježava kraći boravak i vikend izletništvo, tijekom ovog razdoblja prosječni boravak posjetitelja traje manje od 6 dana te je evidentna promjena u odnosu na prijeratno razdoblje u kojem se prosječni boravak kretao sa oko osam dana (Sl. 5.). Broj domaćih turista stagnira, dok se broj stranih ubrzano povećava, već 2002. godine udio stranih turista prelazi 70% (Sl. 3). Na domaćem ograničenom emitivnom tržištu polako dolazi do zasićenja zbog male populacije te velikog izbora turističkih destinacija na domaćem tlu. Od stranih turista 2006. godine najznačajniji su i dalje njemački turisti, no

zanimljivo da je broj čeških, slovačkih, mađarskih i slovenskih gotovo izjednačen s brojem austrijskih i talijanskih turista, što samo potvrđuje važnost emitivnog tržišta bivših socijalističkih država Europe za razvoj turizma (DZS, 2007). Također, za ovo razdoblje karakteristične su i oscilacije u smještajnim objektima. Struktura smještajnih objekata ostala je ista, no u apsolutnim brojevima na kraju promatranog razdoblja bilo je manje postelja nego na početku.

4.3. Razdoblje gospodarske krize (2008.-2013.)

Europska i svjetska gospodarska scena zahvaćena je financijskom krizom koja je donijela vrlo loše gospodarske rezultate u gotovo svim svjetskim silama što je nadalje uzrokovalo visok stupanj recesije u zemljama u razvoju. Turizam Crikveničkog primorja i turizam Hrvatske općenito se pokazao rezistentnijim na negativne utjecaje krize u odnosu na ostale grane gospodarstva. Naime, za vrijeme najtežih godina za europsko gospodarstvo, turizam Crikveničke rivijere bilježio je lagani pad samo u 2010. godini, a već 2012. godina bilježila je porast koji se nastavlja i u narednim godinama. Hrvatska se našla u povoljnoj situaciji jer su europski turisti u razdoblju krize i pada životnog standarda birali bliže, jeftinije i sigurnije turističke destinacije pri čemu je hrvatski turizam profitirao i bilježio dobre rezultate. Olakotna okolnost za ugostitelje i djelatnike u turizmu bilo je smanjenje stope PDV-a na usluge smještaja te pripremanja pića i hrane na 10% koje je stupilo na snagu početkom 2013. godine, čime je znatno porasta profitabilnost ove privredne grane, a očekivanja od te mjere bila su rast zaposlenosti i investicija u turizmu (Tkalec, 2013).

Ako analiziramo strukturu domaćih i stranih turista 2010. godine, možemo vidjeti da je blagi pad uzrokovan manjim brojem domaćih turista, dok je broj stranih bilježio porast. U cjelokupnom gospodarstvu Hrvatske odvijalo se razdoblje recesije pa direktno možemo vidjeti pad standarda života i kupovne moći prosječnog hrvatskog stanovnika u kontinuiranom padu domaćih turista na području Crikveničkog primorja (Sl. 2). Pregled receptivne turističke ponude prikazuje pad u ukupnom broju turističkih postelja (Sl. 3) što je bilo praćeno lošom svjetskom investicijskom klimom u takvom kriznom okruženju. Međutim, možemo zaključiti da razdoblje gospodarske krize nije imalo veliki utjecaj na turizam Crikveničkog područja zbog presudnog utjecaja inozemnih turista koji su nastavili bilježiti dobre rezultate unatoč smanjenju kupovne moći te su prepoznali crikveničku turističku destinaciju kao pogodnu za putovanje.

4.4. Razdoblje nakon ulaska u EU i analiza recentnih trendova (2014.-2017.)

Ulaskom Republike Hrvatske u Europsku Uniju, Crikveničko područje ulazi u razdoblje razvoja turizma koje traje i danas, a obilježava ga intenzivni i ubrzani razvoj. Ostvarivanjem članstva u EU, Hrvatska postaje sastavni dio carinske unije koja uključuje 28 država članica među kojima se odvija slobodna trgovina pod jednakim tržišnim uvjetima. Ovo razdoblje bilježi nagli uzlet turističkih dolazaka i noćenja, a ulazak u EU zapravo predstavlja manje bitan čimbenik razvoja. Slobodna trgovina i jedinstveno tržište pozitivno djeluju na porast investicija, bolju opremljenost destinacije i bolju integraciju s ostalim članicama, no Hrvatska i dalje ostaje izvan Schengenske granice te i dalje djeluje domaća valuta „kuna“ što ne predstavlja olakšanje za strane turističke posjetitelje na koje Hrvatska u najvećoj mjeri računa. Glavni čimbenik rasta hrvatskog turizma opet možemo pronaći u faktoru mira i sigurnosti jer u mnogim turistički receptivnim zemljama Sredozemnog mora, koje predstavljaju direktnu konkurenciju hrvatskom turizmu, sigurnost postaje upitna. Naime, u zemljama Sjeverne Afrike i Bliskog Istoka počinju djelovati masovni socijalni i politički pokreti naroda, danas nazvani „Arapsko proljeće“, koji svoje početne datume imaju još 2011. godine, ali s vremenom postaju sve veći te čine političke prilike zahvaćenih zemalja vrlo nestabilnim i nesigurnim. Osim toga, u snažnoj receptivnoj destinaciji, Grčkoj, gospodarska kriza uzela je veliki mah što je državu zbog financijskih problema i masovnih prosvjeda učinilo turistički manje atraktivnom i manje konkurentnom. Zatim, atraktivne mediteranske destinacije Italiju i Španjolsku je zahvatila velika imigracija pokrenuta siromaštvom i nesigurnim prilikama u Africi što dovodi do političkih i ekonomskih problema te je, također, utjecalo turističku sliku zemalja. Svi ti faktori doveli su do naglog i relativno visokog porasta broja turista Crikveničkog područja.

Godina 2016. značajna je jer je zabilježeno preko tristo tisuća turističkih dolazaka prvi put nakon maksimuma ostvarenih u prijeratnoj 1986. i 1988. godini. Bilježi se porast od 23,0% turista te rast ostvarenih noćenja od 23,8% u odnosu na 2014. što predstavlja izvanrednu promjenu u dvogodišnjem razdoblju. Grad Crikvenica je 2016. godine u odnosu na 2014. zabilježio porast od 36 941 turista što čini 64,3% rasta cijelog područja, u Selcu se broj turista povećao za 11 307 te čini 19,7% rasta područja, dok Dramalj i Jadranovo zajedno broje rast od 9235 turista što je 16,1% rasta Crikveničke rivijere. Također, godine 2014. i 2016. su rekordne po prvi put zabilježenom udjelu stranih turista od preko 80%, što je rezultat bržeg gospodarskog oporavka stranih gospodarstva, a osim toga, porastom domaćih turista u 2016. vide se prvi znakovi oporavka i rasta životnog standarda u Hrvatskoj (Sl. 2.). U strukturi stranih turista vodeća je i dalje Njemačka (23,4%), a slijede Slovenija (13,7%), Austrija (10,9%), Mađarska

(9,9%) (DZS, 2017). Zanimljiva je činjenica da je 2016. u Crikveničkoj rivijeri odsjelo više njemačkih turista nego domaćih. Analizom smještajnih objekata vidimo porast i oporavak u broju postelja nakon pada u kriznom razdoblju, no struktura receptivne ponude ostaje ista, s dominacijom privatnog smještaja (Sl. 3.). Analiza kvantitativnih podataka potvrđuje pozitivan utjecaj navedenih faktora na turistički razvoj područja.

Kod istraživanja recentnog razdoblja važnu ulogu ima pritisak turizma na prostor i kapacitet nosivosti prostora s obzirom da svi procesi, odnosi i pojave turizma imaju svoj učinak na prostor. Pritisak turizma na prostor najizraženiji je u manjim gradovima s istaknutom kulturnom i povijesnom baštinom te u prostorima čija ekonomija u visokom stupnju ovisi o turizmu (Russo, 2002). Za uvjete u kakvima se razvija Crikvenica, zajedno sa svojom funkcionalno i morfološko povezanom okolicom dugoročno postoji mogućnost neodrživosti turizma. Za 2016. godinu izračunat je intenzitet turizma od 2 796 turista na sto stanovnika te fizički pritisak od 407 postelja po kvadratnom kilometru administrativnog Grada Crikvenice (koji uključuje naselja Crikvenicu, Dramalj, Jadranovo i Selce) ili 783 postelje po km² ako gledamo samo izgrađeni dio naselja (DZS, 2017). Pri upravljanju turistički razvijenim područjima, preporuka i izazov razvoja stoji u činjenici da je potrebno zadržati se ispod kapaciteta nosivosti prostora – kojeg definiramo kao broj posjetitelja koje prostor može primiti prije pojave negativnih utjecaja (Russo, 2002).

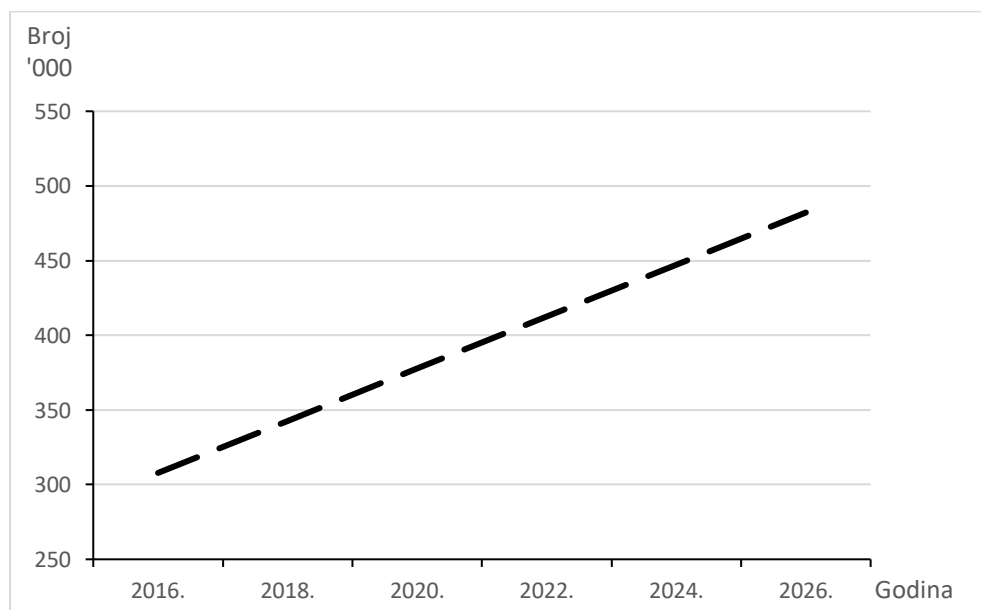
Izračunani pokazatelji socijalnog i fizičkog pritiska crikveničkog turizma ukazuju na već visoke dostignute vrijednosti. Uz to, moramo naglasiti još dva faktora koja značajno utječu na pojačanje pritiska. Prvo, problem izrazite sezonalnosti turizma koji uvjetuje visoku koncentriranost turističkih aktivnosti u ljetnim mjesecima, dok u ostalom dijelu godine kapaciteti ostaju u većoj mjeri neispunjeni. Drugo, razvojem Crikvenice u veliki izletnički centar dolazi do slijevanja velikog broja jednodnevnih posjetitelja na rivijeru što značajno povećava gužve i broj prolaznika oko turističkih atrakcija, a nismo u mogućnosti pratiti broj izletnika s obzirom da oni ne ostvaruju noćenje na Crikveničkom području. Kombinacijom svega navedenog Crikvenička rivijera potencijalno ulazi u rizični prostor u kojem postoji realna mogućnost nastanka problema uvjetovanih pritiskom turizma na prostor. Naime, Grad Crikvenica pripremio je odluku uvođenja novog prometnog režima koja je usmjerena na smanjenje broja jednodnevnih izletnika, ograničenjem ulaska autobusa u grad, čime se trebala rasteretiti gužva i poboljšati kvaliteta turističke ponude, no odluka je naišla na negativne reakcije hrvatske javnosti zbog čega je gradsko vijeće prolongiralo donošenje odluke (Ravlić, 2018a; 2018b). Ovakav razvoj situacije ne mora nužno ukazivati na neodrživost turizma, ali

potreban je oprez i pomno praćenje trendova u budućem razvoju turizma Crikveničkog područja.

5. Budući razvoj i razvojni trendovi

5.1. Budući razvojni trendovi

U ovom poglavlju analiziran je budući razvoj turističkih djelatnosti i tokova Crikveničkog primorja. Na temelju dosad analizirane prirodne i društvene turističke atrakcijske osnove, ostalih navedenih faktora razvoja turizma, razvijenih oblika turizma i prikupljenih kvantitativnih podataka analizirat će se prostorni odnosi i strukture uvjetovane turizmom kao dominantnim djelatnostima Crikveničke rivijere. Prisutnost turizma od svoje pojave u ovom prostoru djeluje na transformaciju socijalne, ekonomske i morfološke strukture prostora te se svojom, već više od stoljetnom tradicijom ukorijenila u živote stanovništva na način da je nemoguće zamisliti ovaj prostor bez turizma. Međutim, pod sve većom snagom turizma u budućem razdoblju ovo područje čekaju mnogi potencijalni izazovi s kojima će se morati baviti, a neke smo već u prijašnjim poglavljima spomenuli.

Sl. 6. Linearni trend razvoja turizma crikveničkog područja za razdoblje 2016.-2026.
Izvor: DZS, 2011, 2013, 2015, 2017

Rezultate izračunatog linearnog trenda (Sl. 6.) treba gledati kao minimalni mogući rast u početnim predviđenim godinama jer će stvarni rast vrlo vjerojatno premašiti procijenjeni, zbog toga što je u račun trenda ušlo i razdoblje gospodarske krize koja bilježi sporiji rast u odnosu

na nagli skok turističkih dolazaka razdoblja nakon ulaska u EU što će se nastaviti i u budućem razdoblju. Trend predviđa rast broja turista prema prosječnoj godišnjoj stopi od 5,7%. Dakle, prema takvim minimalnim vrijednostima rasta već 2020. godine broj turističkih dolazaka bi prešao preko četiristo tisuća.

Godine 2026. broj bi se približio petsto tisuća, međutim, ta brojka je vrlo upitna iz tri razloga. Prvi razlog je metodološki, zbog vremenske udaljenosti te godine od recentnog vremena čime se smanjuje preciznost ove statističke metode, a povećava se mogućnost promjena prilika u turističkim tokovima. Drugi razlog je smještajni, postavlja se pitanje može li receptivna ponuda pratiti takav nagli trend povećanja broja turista. Naime, pod uvjetima izrazite sezonalnosti turizma smještajni kapaciteti su tijekom ljetnih mjeseci u većoj mjeri popunjeni, a izgradnja ili opremanje novih smještajnih objekata to ne može pratiti istom brzinom, povrh toga što je izgradnja i apartmanizacija obale Crikveničke rivijere već velikim dijelom izvršena, a ona čini najatraktivniji dio prostora. Najbolja razvojna mogućnost za primitak sve većeg broja turista je produljenje sezone. Treći razlog je prostorni, već u prethodnom poglavlju spomenuta je problematika pritiska turizma na prostor izazvana kombinacijom faktora velikog broja turista, izletnika i sezonalnosti. Učinkom velikog broja posjetitelja na ograničenom prostoru s koncentriranim i vrlo posjećenim turističkim atrakcijama može doći do smanjenja kvalitete doživljaja i okoliša u kojem se odvijaju turističke aktivnosti pod utjecajem pritiska na prostor izazvanim turizmom (Russo, 2002). U uvjetima trendova rasta turizma Crikveničkog prostora ne smije se zanemariti mogućnost negativnog utjecaja turizma, kojim bi sam turizam nekontroliranim rastom uzrokovao degradaciju turističke ponude te dugoročno utjecao na smanjenje trenda rasta, pa čak i doveo do pada.

Budući razvoj uključivat će prema svim dosadašnjim pokazateljima sve veću važnost stranih turista na Crikveničkom području. Broj domaćih turista vjerojatno će stagnirati ili će rasti usporenim tempom zbog prethodno navedenih uvjeta koji vladaju na domaćem tržištu koji se odnose na zasićenost domaćeg tržišta zbog male populacije u odnosu na europske emitivne zemlje te zbog široke turističke ponude na Jadranskom moru. Uz takve prilike turistička ponuda Crikveničkog primorja sve više će se usmjeravati na potrebe stranih turista, veće kupovne moći, zbog čega možemo očekivati kontinuirani rast cijena, ponajviše uz obalni pojas, kao najatraktivniji dio prostora. U budućem razdoblju moguća je pojava sve veće zastupljenosti stranih turista Francuske, Ujedinjenog Kraljevstva te istočnoazijskih turista, prvenstveno Južne Koreje, koji će uvjetovati sve većoj ulozi „novih“ oblika turizma u turističkoj ponudi. Takvim turistima očekuju od svojih praznika i odmora vrijeme koje će biti ispunjeno korisnim obrazovnim

i kulturnim iskustvima (Shaw, Williams, 2004). Velika je mogućnost da će u takvim uvjetima dolaziti do sve veće promjene iz ponude temeljene na uslugama do ponude temeljene na iskustvima u kojoj dobra i usluge neće biti dovoljne same za sebe, nego će biti potrebno poboljšanje u vidu iskustava i doživljaja koje pružaju na pojedinca (Shaw, Williams, 2004). Moguća je sve veća zastupljenost post-fordističkih značajki turizma u odnosu na značajke klasičnog masovnog turizma.

Prateći trendove rasta broja turista, možemo očekivati i porast investicija u receptivnu ponudu. S obzirom na već visok stupanj izgrađenosti i apartmanizacije obale vrlo vjerojatno neće dolaziti do velikih konstrukcijskih „green field“ projekata, već će fokus investicija biti na unapređenje kvalitete postojećih objekata te je moguć rast u visinu smještajnih ovjekata u priobalju i unutrašnjosti. Takve morfološke promjene najprije možemo očekivati u Crikvenici, zbog njenog statusa lidera područja te zbog funkcije glavnog turističkog centra, no ubrzo će se proširiti i na Selce, Dramalj i Jadranovo zbog velike funkcionalne i morfološke povezanosti područja. Takav razvoj pratit će porast cijena turističke ponude, ali će sve većem broju stranih turista, veće platežne moći, takva usluga biti će dostupna. Takav razvoj receptivnih trendova uvjetovat će zadržavanje strukture smještaja na istoj razini, sa dominantnim udjelom privatnog smještaja. Time će lokalno stanovništvo i u budućem razdoblju biti značajno zastupljeno u turističkim djelatnostima što će se pozitivno odražavati na dohodak po kućanstvu Crikveničkog područja.

5.2. Osvrt na strateške dokumente razvoja turizma

Turizam sa svojim značenjem za razvoj i promjene u prostoru Crikveničkog područja ima veliku važnost u planiranju budućih razdoblja. Prisutnost fenomena turizma u prostoru, sa svim svojim procesima, odnosima, utjecajima i strukturama, od svojih najranijih faza zahtjeva promišljanje i planiranje razvoja radi socijalnog, ekonomskog, kulturnog i ekološkog utjecaja na transformaciju i razvoj prostora. Strategije i planovi razvoja turizma ključni su za prepoznavanje učinka turizma, uvećanje njegovih gospodarskih prilika, očuvanje prirodnog okoliša, kulturnog krajolika i tradicije. U ovom poglavlju analizirat će se *Strateški plan razvoja turizma Kvarnera sa strateškim i operativnim marketing planom 2016.-2020. godine*, a uz to, *Strategija gospodarskog razvitka Grada Crikvenice 2012.-2022.* Ovim usvojenim strateškim dokumentima dobit će se uvid u očekivanja i planove razvoja turizma.

Strateški plan razvoja turizma Kvarnera sa strateškim i operativnim marketing planom 2016.-2020. godine prepoznaje, unatoč svim naporima uloženim u diverzifikaciju turizma, veliku usmjerenost na turistički proizvod 'sunce i more' te podržava razvoj novih oblika turizma koji bi u što većoj mjeri proširili turističku ponudu te imali svoj doprinos u razvoju područja. Pri razvoju smještajnih objekata predlažu se sustav nefinancijskih poticaja poput tehničke pomoći, pripreme projektne dokumentacije, medijatorske usluge, itd. i sustav financijskih poticaja kao olakšice u komunalnim naknadama i koncesijama; te razvoj i uspostavljanje jedinstvenog on-line rezervacijskog i prodajnog sustava za obiteljski smještaj. Druga skupina razvojnih mjera odnosi se na unapređenje i razvoj selektivnih oblika turizma. Mjere uključuju razvoj agroturizma, jačanje eno-gastronomske ponude, izgradnja tematskih, adrenalinskih i aqua parkova, unapređenje ponude lokalnih proizvoda i autohtonih suvenira, izgradnja sportskih centara, tematsko-terminsko povezivanje manifestacija Kvarnera, razvoj zdravstveno-turističkih usluga te razvoj i umrežavanje nautičkog turizma. Kod upravljanja turističkim procesima, kao najveća slabost ocjenjena je nepovezanost i preopterećenost turističkih zajednica i preveliko usmjerenje na prostor svoje JLS što ograničava fleksibilnost i mogućnosti upravljanja turističkim resursima. Navodi se potreba za funkcionalnom preobrazbom turističkih zajednica u smjeru destinacijskih menadžment organizacija koje bi uključivale koordinirano djelovanje svih destinacijskih razvojnih dionika u rješavanju zajedničkih problema turističkog razvoja destinacije. Investicijska politika ima cilj podizanje razine investicijske aktivnosti u turizmu pružanjem podrške investitorima i poduzetnicima, poboljšanjem korištenja EU fondova i programa te gospodarskom promocijom turizma, a prioritetna strategija odnosila bi se na osiguranje institucionalnih pretpostavki na županijskoj i lokalnoj razini ta ubrzanje investicijskih aktivnosti.

Strategija gospodarskog razvitka Grada Crikvenice 2012.-2022. pretežno se bavi analizom kvantitativnih turističkih pokazatelja, te utjecajem turizma na gospodarsku strukturu Crikveničkog područja. Kao slabosti navode se izražena sezonalnost turističkih djelatnosti te velika ovisnost gospodarstva o prihodima ostvarenim u turizmu. Nedvojbena je pozitivna učinak turizma na razvoj naselja, no prepoznat je visok stupanj ovisnosti o turizmu te potreba za diverzifikacijom ekonomije radi razvoja ne-turističkih djelatnosti i promjene gospodarske strukture kojom bi se smanjili rizici u slučaju mogućih slabijih ostvarenih rezultata turizma. Vizija budućeg razvoja Grada Crikvenice zbog prirodnih, kulturnih i demografskih osobitosti područja stavlja turizam kao temelj razvoja te naglašava nužnost osiguranja održivog razvoja gospodarstva te prema tome postavlja četiri opća strateška cilja: razvoj dinamičnog

gospodarskog okruženja, uravnotežen razvoj, razvoj ljudskih potencijala i zaštita prirode i okoliša. Prioriteti razvoja su širenje gospodarske strukture s ciljem zapošljavanja u svim gospodarskim djelatnostima, povećanje kvalitete turističke ponude i smanjenje sezonalnosti, očuvanje prirodnih resursa i zaštita okoliša poticanjem učinkovitog gospodarenja energijom i otpadom, visok stupanj zaposlenosti domicilnog stanovništva radi zaustavljanja negativnih demografskih procesa te jačanje obrazovne, zdravstvene i socijalne dimenzije kvalitete života.

Preporuke i dopune analiziranim strateškim dokumentima mogu se sažeti u tri skupine. Prvo, problem sezonalnosti je prepoznat i često se spominje, no izostaju bilo kakve konkretne mjere, a preporuke se baziraju na produljenju predsezone i post-sezone. Naime, vrlo teško će se ostvariti ravnoteža u broju turista tijekom cijele godine, stoga je realno postaviti ciljeve za ostvarenje sekundarnog vansezonskog maksimuma. Za takav pothvat potrebno je resurse usmjeriti na obogaćenje sadržaja i razvoja novih oblika turizma u jednom vansezonskom mjesecu za koji se ocjeni da ima najveći potencijal, primjerice prosinac zbog praznika i godišnjih odmora. Takve aktivnosti mogu dovesti do prepoznavanja i afirmacije destinacije kao poželjnog turističkog odredišta van sezone te otvoriti prostor razvoju temeljenom na dva godišnja maksimuma turističkih dolazaka. Drugo, izdvaja se konceptualni problem zasebnog proučavanja obalnog pojasa i otoka te zaleđa (Gorski Kotar), dok postoji mogućnost izlaska na tržište kao zajednički brend koji bi ujedinjavao kupališni turizam s planinskim. U današnjim prilikama dobre prometne dostupnosti i automobilizacije moguće je taj prostor proučavati kao jednu prometnu cjelinu unutar koje bi sve atrakcije bile dostupne u kraćem vremenu dovoljnom za jednodnevni izlet čime bi, obogaćenjem turističke ponude, svi mogli imati korist. Treće, prisutna je slaba zastupljenost istraživanja pritiska turizma na prostor i faktora koji uvjetuju negativne pojave u društvu i prostoru te potencijalnih problema koji bi iz toga mogli nastati, a što je vrlo bitno za strateška planiranja budućih razdoblja. U mjestima s visokim stupnjem ovisnosti o turizmu moguća je pojava negativnih utjecaja kad se premaši kapacitet nosivosti prostora. Većina turistički atraktivnih obalnih gradova spada u tu kategoriju, uključujući Crikvenicu s okolicom, stoga su potrebna promišljanja i planiranja mjera koje bi dovele do rasterećenja prostora i difuzije turističkih aktivnosti.

6. Zaključak

U ovom radu je koristeći kvantitativne podatke, iz Državnog zavoda za statistiku prikupljenih na Crikveničkom području, analiziran razvoj turizma u razdoblju 1964.-2017., recentni razvoj te budući razvojni trendovi promatranog područja. Promatrano razdoblje podijeljeno je na dva razvojna ciklusa međusobno odvojena razdobljem Domovinskog rata koji djeluje kao prekretnica nakon koje kreće obnova i ponovno uključivanje turizma u europske i svjetske tokove te dolazi do pomaka iz klasičnog masovnog razvoja turizma kojeg karakterizira „fordistički“ model potrošnje u novi oblik razvoja turizma karakteriziranog „post-fordističkim“ modelom potrošnje.

Razvojni ciklus turizma u SFRJ ima značajke masovnog turizma temeljenom na jednostavnom turističkom proizvodu 'sunce i more'. U šezdesetim godinama prošlog stoljeća dolazi do intenzivnog razvoja turizma prema svim kvantitativnim pokazateljima. Takav oblik turizma već krajem osamdesetih godina ulazi u fazu opadanja te prestaje biti atraktivan i konkurentan radi niskog stupnja diverzifikacije turističke ponude u uvjetima zasićenja turističkog tržišta klasičnim proizvodom 'sunce i more'. Završetkom rata dolazi do obnove i ponovnog uključivanja Crikveničke rivijere u europske i svjetske turističke tokove, razvijaju se novi oblici turizma bazirani na novim tržišnim prilikama. Značajni naponi ulažu se u diverzifikaciju turističke ponude. Recentno razdoblje sa sobom je donijelo nove uvjete na svjetskoj sceni koji su doveli do afirmacije Hrvatskog turizma te do nagle ekspanzije, ali i do prvih problema uzrokovanih pritiskom turizma na prostor. Analiza budućih razvojnih trendova ukazuje na daljnji porast broja turista te sve veću zastupljenost stranih turista što će se odraziti u socijalnim, ekonomskim i morfološkim promjenama u prostoru.

Crikveničko područje kao veliki turistički centar Primorsko-goranske županije, ali i Hrvatske u cijelosti, svojim stupnjem razvijenosti može imati značajan utjecaj na prostorne promjene cijelog kraja te pažljivom politikom i mjerama može pozitivno utjecati na sve segmente prostora. Neke preporuke i dopune već su predložene u izradi strateških dokumenta. Turizam kao dominantan faktor razvoja područja uz sebe nosi brojne procese, odnose, strukture i učinke koji imaju svoju dimenziju u prostoru te je potrebno pažnju usmjeriti na buduća geografska istraživanja turizma i na njihovu primjenjivost na Crikveničko područje. Buduća razdoblja sadrže veliki potencijal razvoja, ne samo u granicama Crikveničkog područja, već u komplementarnosti Crikveničke rivijere sa turističkim mogućnostima koje nudi Gorski Kotar, a koje su trenutno u slaboj mjeri valorizirane i iskorištene. Osim toga, naglasak i dalje mora biti

na diverzifikaciji, boljoj sadržajnosti i međusobnom nadopunjavanju turističke ponude iz razloga što se rivijera trenutno nalazi u uzlaznoj fazi razvoja turizma, čemu je pogodovala trenutna situacija u ostalim receptivnim zemljama Sredozemnog mora. Potreban je angažman sadašnjih i budućih istraživanja u prepoznavanju prilika na turističkom tržištu te njihovih utjecaja i načina transformacije prostorne stvarnosti s ciljem održivosti razvoja turističkih djelatnosti i u budućim vremenima.

LITERATURA

Blažević, B., 2014: Prilog istraživanju hotelijerstva na području Crikveničko-vinodolske rivijere, *Vinodolski zbornik*, 15, 39-86

Blažević, I., 1987: *Povijest turizma Istre i Kvarnera*, Otokar Krešovani, Opatija

Ivančić-Dusper, Đ., n.d.: Crikvenica – kratka povijest i mali turistički vodič, http://www.rivieracrikvenica.com/sites/default/files/crikvenica_vodic.pdf (23.6.2018.)

Kušen, E., 2002: Turizam i prostor – Klasifikacija turističkih atrakcija, *Institut za turizam*, Zagreb

Ravlić, A., 2018a: Crikvenica i Novi se žale na gužve – 'Autobusi s kupacima koji dolaze na jedan dan su preveliki pritisak na grad', *Novilist.hr*, 7. travnja, http://www.novilist.hr/Vijesti/Regija/node_1589/CRIKVENICA-I-NOVI-SE-ZALE-NA-GUZVE-Autobusi-s-kupacima-koji-dolaze-na-jedan-dan-su-preveliki-pritisak-na-grad?meta_refresh=true (29.6.2018.)

Ravlić, A., 2018b: Crikvenica prolongirala odluku o zaustavljanju turističkih autobusa u gradu, *Novilist.hr*, 13. travnja, http://www.novilist.hr/Vijesti/Regija/node_1589/Crikvenica-prolongirala-odluku-o-zaustavljanju-turistickih-autobusa-u-gradu?meta_refresh=true (29.6.2018.)

Russo, A. P., 2002: The „vicious circle“ of tourism development in heritage cities, *Annals of Tourism Research*, 29 (1), 165-182

Shaw, G., Williams, A. M., 2004: Mapping tourism consumption: from Fordism to McDonaldization, *Tourism and tourism spaces*, SAGE Publications, University of Exeter, 113-133

Škrković, S., 2008: Šetajmo po Crikvenici – 120 godina povijesti, http://www.crikvenica.hr/images/Setnja_po_Crikvenici.pdf (23.6.2017.)

Tkalec, M., 2013: Sektorska analiza – turizam, *Ekonomski institut Zagreb*, https://www.eizg.hr/userdocsimages/publikacije/serijske-publikacije/sektorske-analize/SA_turizam_ozujak-2013.pdf (29.6.2018.)

Vukonić, B., 2005: *Povijest hrvatskog turizma*, Prometej, Zagreb

Williams, S., 1998: Inventing places: cultural constructions and alternative tourism geographies, *Tourism Geography*, Routledge, Yorkshire, 172-197

IZVORI

Državni zavod za statistiku, 1993: Promet turista u primorskim općinama za 1992. godinu, Zagreb

Državni zavod za statistiku, 1995: Promet turista u primorskim gradovima i općinama za 1994-1996. godinu, Zagreb

Državni zavod za statistiku, 1999: Promet turista u primorskim gradovima i općinama za 1998. godinu, Zagreb

Državni zavod za statistiku, 2017: Promet turista u primorskim gradovima i općinama za 2002.-2016. godinu, Zagreb

Institut za turizam, 2016: Strateški plan razvoja turizma Kvarnera sa strateškim i operativnim marketing planom 2016.-2020. godine, http://www2.pgz.hr/doc/uo_turizam/08-rasprava-turizam/strategija-turizam.pdf (30.6. 2018.)

Republički zavod za statistiku SRH, 1967: Promet turista u primorskim mjestima, statističko izvješće za 1966. godinu, Zagreb

Republički zavod za statistiku SRH, 1971: Promet turista u primorskim mjestima, statističko izvješće za 1970. godinu, Zagreb

Republički zavod za statistiku SRH, 1991: Promet turista u primorskim mjestima, statističko izvješće za 1974.-1990. godinu, Zagreb

Sveučilište u Rijeci, 2014: Strategija gospodarskog razvoja Grada Crikvenice 2012. - 2022., http://www.crikvenica.hr/images/poduzetnistvo/Strategija_razvoja_Grada_Crikvenice.pdf (30.6.2018.)

Turistička zajednica grada Crikvenice, 2018a: Klima na crikveničkoj rivijeri, <http://www.rivieracrikvenica.com/croatia/klima-na-crikvenickoj-rivijeri> (24.6.2018.)

Turistička zajednica grada Crikvenice, 2018b: Položaj, <http://www.rivieracrikvenica.com/croatia/polozaj> (1.7.2018.)

Turistička zajednica grada Crikvenice, 2018c: Sport, <http://www.crikvenica.hr/sport-crikvenica> (28.6.2018.)

Turistička zajednica grada Crikvenice, 2018d: Što vidjeti, http://www.rivieracrikvenica.com/croatia/sto_vidjeti (24.6.2018.)

Turistička zajednica grada Crikvenice, 2018e: Zdravstveni turizam, http://www.rivieracrikvenica.com/croatia/zdravstveni_turizam_0 (24.6.2018.)

Državna geodetska uprava, 2018: Topografska karta Hrvatske u mjerilu 1:25000 (podaci dobiveni putem WMS servera)